

A Tihanyi összeírás néhány szórványáról: *Ozoufeu, Cuest, Eurmenes, Zeleus**

1. Az 1211. évi Tihanyi összeírás gazdag névanyaga jó lehetőségeket biztosít az egyes szórványok különböző szempontú feldolgozásához, újraértékeléséhez. Jelen tanulmányomban négy nevet emelek ki az oklevél 140–142 különböző helynevéből. Választásom a Balaton északi oldalán fekvő három szomszédos településre (*Aszófő, Kövesd, Örvényes*) — a *Kövesd* emellett a Duna-Tisza közén mikrotoponimaként is előfordul az oklevélben —, valamint több különböző, de ugyanazzal a *Szólós* névvel jelölt településre esett. E helynevek elemzésében nemcsak nyelvtörténeti, hanem névtörténeti, névrendszertani szempontokat is alkalmazok, s ehhez kapcsolódóan részletesen tárgyalom az e helynevek vizsgálata során felmerült különböző elképzeléseket is.

2. *Ozoufeu ~ Ozoufeuh* [*oszoufëü, aszófő*]

A volt Zala, most Veszprém megyei *Aszófő* település neve az 1211. évi birtokösszeírásban egyszer fordul elő: „in villa *Ozoufeu*”, ugyanez a név a ránk maradt fogalmazványban *Ozoufeuh*-ként szerepel (PRT. 10: 505, 506). A település első eredeti oklevélből származó említése a Tihanyi összeírásból való, korábról csak másolati, illetve nem hiteles forrásokból adatolható: szerepel a Tihanyi alapítólevél interpolált változatában, 1055>1416: *Azofev* (DHA. 1: 155) és a Szent László korára hamisított oklevélben, +1092/+1274/1399: *Azofew ~ Azoufeu* (DHA. 1: 282). Később többször is előfordul az oklevelekben: 1312: *Ozofew*, 1331: *Osowfeu*, 1337: *Ozoufew*, 1410: *Azofeu*, 1427: *Azofew* (Cs. 3: 30). A Tihanyi alapítólevélben nem szerepel ez a településnév, az első névrésze, az *aszó* azonban két helynévi szórványban is megtalálható: *fizeg azaa* és *nogu azah fehe rea*, s az utótagként álló *fő* (~ *fej*) is előfordul benne az itt említett szórványon kívül is: *sar feu*, *aruk fee* (SZENTGYÖRGYI 2010: 25, 26).

Az *aszó* a korai ómagyar korban jellegzetes földrajzi köznév volt, s a lejegyzésében általában *ozow ~ ozov ~ ozou ~ ozo ~ azow* (esetleg *oso*) formák szere-

* A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

pelnek (TÓTH 2001: 21). A szó eredete és jelentése igen vitatott. BÁRCZI GÉZA az *aszó* szó etimológiájával, történetével kapcsolatban nem foglalt határozottan állást, bár többféle véleményt is idézett megjegyzéseivel kiegészítve (1951: 32–33). A TESz. kétféle eredeztetést mutatott be: egyrészt finnugor alapszóból származtatta, s mint ilyet, egy kiveszett **asz* 'rét, pataktól átszelt rét' lexéma -ó kicsinyítő vagy nagyító képzővel alakult származékaként; másrészt az *aszik* 'elszárad' ige folyamatos melléknévi igeneveként értelmezte. NYÍRI ANTAL az *aszó* eredetének, hang- és alaktörténetének alapos elemzése során igazolta, hogy az *aszik* származékának tekinthetjük, amelynek elsődleges jelentése 'időszakonként kiszáradó (patak, csermely)' lehetett, s a többi, gyakrabban előforduló értelme (pl. 'száraz patakmeder', 'völgy') ebből vezethető le (1978: 174, 1979: 151–153). Az *Aszó-fő* típusú összetételeket eleve vízneveknek tekintette, elképzelése szerint ugyanis „az *Aszó-fő* összetétel -fő utótagja egykori vagy még ma is meglevő időszakos patakok kezdete utal” (1979: 153). Az itt tárgyalt *Aszó-fő* kapcsán is az a véleménye, hogy az valamikor vízrajzi alakulat volt. HOFFMANN ISTVÁN megítélése szerint azonban NYÍRI nem kellő súllyal, legfeljebb elvétve idézett olyan *aszó* utótagú adatokat, amelyek folyóvizeket jelöltek, s amelyek együtt megtalálhatók az OklSz. megfelelő címszava alatt is (2010: 142). Felhívja a figyelmet arra, hogy amint a gazdag adatállományból kiderül, az Árpád-korban az *aszó* szót legalább kétféle funkcióban használhatták: 'időszakos vízfolyás, szárazpatak' értelemben (vö. FNEsz. *Aszó*) víznevekben, 'völgy' jelentésben pedig térszinformanevekben szerepelt (vö. még OklSz. *aszó*). NEMES MAGDOLNA vizsgálataiból kiderül, hogy a mai tájnyelvből az *aszó* ugyancsak többféle jelentésben (pl. 'völgy', 'Balaton hullámaintól összesodort kavicsdomb', 'homokos, letarolt erdőterület' stb.) adatolható, s feltűnően gyakran fordul elő Veszprém megye területén (2005: 11). E földrajzi köznéviszonylag gyakori a környék mai helynévanyagában is (VeMFN. 4: 507). HOFFMANN felhívja a figyelmet arra is, hogy a szó igenévi eredete és az *aszik* 'elszárad' igével való etimológiai kapcsolata már az Árpád-korban esetleg el is homályosulhatott. Talán ezzel van összefüggésben az is, hogy az *aszó* utótagú helynevek lexikális szerkezete igen gyakran elveszítette áttetszőségét, mint például (*Balaton*)-*Szárszó* nevében (1229: *Zarazozou* [szárazaszó] > 1404: *Zarzo* [szárszó], FNEsz. *Balatonszárszó*, HOFFMANN 2010: 142).

A Tihanyi alapítólevélbeli *fizeg azaa* szórvány valószínűleg a Füzegy patak völgyét jelölte, mivel az *aszó* önmagában is vizet jelölő név (*Füzegy*) mellett szerepel. A *nogu azah fehe* esetében — abból adódóan, hogy a *fő* leggyakrabban folyóvizeket jelölő nevekhez kapcsolódott — 'a Nagy-aszó nevű patak forrása' értelmezést ugyancsak feltételezhetnénk. A régiségből azonban több *aszó* + *fő* ~ *feje* típusú összetételt is ismerünk (*Aszó-fő*: 1337: *Ozowfew*, *Ölyv-aszó feje*: 1256/1284/1572: *Vlnozowfey* [v: *Vluozowfey*], KMHsz. 1: *Aszó-fő*, *Ölyv-aszó feje*), s ezek mindig völgyeket jelölnek. E konkrét adatok alapján HOFFMANN ISTVÁN

megítélése szerint „inkább arra gondolhatunk, hogy az alapítólevélben szereplő szórvány is nagyobb valószínűséggel ’a Nagy-aszó nevű völgy feje/valamely része’ értelmű lehet” (2010: 143).

A *fő*, amely *fej* szavunk alakváltozataként különült el, földrajzi köznévi szerepét elsődleges testrésznévi jelentéséből kapta metaforikus úton (ugyanúgy, mint például a *láb*, *oldal*, *hát* stb.). A TESz. és az EWUng. ’forrás, kezdet’ jelentést tulajdonított a *fej*-nek. NEMES MAGDOLNA azonban rámutatott arra, hogy a *fő* ~ *fej*-nek emellett néhány további földrajzi köznévi jelentése is létezik, a mai nyelvjárásokból az alábbiakra vannak adataink: ’völgy bejárata’, ’hegy teteje’, ’vízfolyás nagyobb ága’, ’mező rész településhez közelebb eső része’, ’a halastó töltés melletti középső, legmélyebb része’ (2005: 61, 68). GYÖRFFY ERZSÉBET a folyóvíznevekről írott munkájában szintén utal arra, hogy a *fő* földrajzi köznevet hegységekben, illetve tó- vagy völgynevvvel összekapcsolódó alakulatokban is felfedezhetjük (2011: 158, vö. még RESZEGI 2011: 110–111). A Korai magyar helynévszótár (KMHsz.) 1. kötetében vizsgálva a *fő* utótagú neveket megállapíthatjuk, hogy ez a szó leginkább valamilyen víznévhez kapcsolódik (*Bózsva-fő*, *Mélypatak-fő*, *Séd feje*), s ezek a víznevek feltűnő gyakorisággal településnévként is használatosak (*Gyűrűfő*, *Körösőfő*). Sok olyan megnevezés is van azonban, amelyekben a *fő* nem víznévi előtaghoz kapcsolódóan valamilyen más helyfajta jelöl: előfordul völgyek (*Áj feje*), hegyek (*Bükk-fő*, *Sztan-fő*), erdők (*Gyűrűs feje*, *Hárs-fő*), mezők (*Tarló-fő*), mocsarak (*Lápos-fő*), építmények (*Vár-fő*) megnevezéseiben, sőt településnevekhez kapcsolódva is (*Besenyőfő*, *Kécsőfő*). Meg kell azonban azt is említenünk, hogy a *fő* utótagú nevek egy részében a funkciója nem értelmezhető világosan (vö. HOFFMANN 2010: 122). A *fő* utótagként — a pontosabb jelentéstől függetlenül — a vele összetételt alkotó helynévvel vagy közszóval együtt minden esetben rész-egész viszonyt fejez ki. A *Forró-patak-fő* funkcionális-szemantikai tartalma például a ’Forró-patak nevű vízfolyás forrása’, a korábban már említett *nogu azah fehe* pedig ’a Nagy-aszó nevű patak forrása’ vagy ’a Nagy-aszó nevű völgy feje/valamely része’ formában adható meg.

A Tihanyi összeírásban előforduló *Aszófő* esetében is nehéz megállapítani, hogy az *aszó* a név keletkezésekor melyik jelentésében — vízrajzi vagy domborzati köznévként — szerepelt-e. Vízrajzi köznévként ’az Aszó nevű ki-kiszáradó patak forrása’, domborzati köznévként pedig ’az Aszó nevű völgy feje/valamely része’ értelmezést kaphatja. Mindkét értelmezést elképzelhetőnek tartom, ugyanis a *fő* utótag — mint korábban már említettem — leggyakrabban folyóvizet jelölő nevekhez kapcsolódott, és *Aszófő* falu a ma *Tavi-Séd*-nek nevezett patak jobb parti emelkedésén feküdt (VeMRT. 2: 25). Azonban több olyan *aszó* + *fő* ~ *feje* típusú összetételre is találunk adatokat, amelyek völgyeket jelölnek (*Aszófő*: 1337: *Ozowfew*, KMHsz. 1: *Aszó-fő*). KISS LAJOS véleménye sem egyértelmű e tekintetben, hiszen egyszer az *aszó* ’szárazpatak, időszakos vízfolyás’ és a *fő* ’kezdet’ főnév összetételeként értelmezte a helynevet (FNESz. *Aszófő*), máskor

pedig úgy látta, hogy a település helyének, környezetének domborzati viszonya, térszíni formája adta a névadás indítékát (vö. 1997: 181). E mikrotoponimákból metonimikusan jöhetett létre a településnév attól függetlenül, hogy a kérdéses természeti nevet milyen névfajtához kapcsoljuk.

TÓTH VALÉRIA a településnevek változásának vizsgálatakor arra a következtetésre jutott, hogy a *fő* településnév-formánssá vált, azaz a településnév-adásban egy olyan névszerkezeti modell alakult ki, amely „a folyó melletti települést a folyó neve + a *-fő* földrajzi köznév struktúrájával jelöli meg, akár attól is függetlenül, hogy az éppen a folyó forrásvidékénél fekszik-e vagy attól távolabb” (2008: 116). GYÖRFFY ERZSÉBET szintén felvetette annak a lehetőségét, hogy nem minden *fő* (és *tő*) utótagú településnév keletkezett ugyanazon a módon. A legtöbb településnév minden bizonnyal a forrásnév (torkolatnév) > településnév metonimikus keletkezési móddal jellemezhető, „s más, szintén forrás- vagy torkolatvidéken fekvő települések analogikus úton, tehát a forrásnév valós használata nélkül is kaphatták nevüket” (2008: 145).

3. *Cuest* [küest]

A középkorban egymáshoz viszonylag közel két azonos nevű *Kövesd* település is volt Tihany környékén. Az 1211. évi összeírásban említett *Kövesd* („in villa *Cuest*”, PRT. 10: 504) falu már régóta nem létezik, egykori helyét azonban pontosan tudjuk lokalizálni: a Balaton északi partján, Aszófő és Örvényes között feküdt (vö. PRT. 10: 253–255, VeMRT. 2: 25, VeMHtL. 2: 263). A mai helynévanyagot tartalmazó kötetben is azt olvashatjuk, hogy Aszófő települést „Kövesddel együtt említik” (VeMFN. 4: 463). Az 1211. évi összeírásban a birtokok felsorolásakor e két település neve egymás után szerepel, ami arra enged következtetni, hogy szomszédos falvakról lehet szó. Az oklevél helynevei ugyanis a Kárpát-medencében nem teljesen szétszórta találhatók, hanem néhány nagyobb és több kisebb birtoktestben helyezkednek el (vö. PRT. 10: 335, KOVÁCS 2011). E település első eredeti oklevélbeli említése a Tihanyi összeírásból való, korábbiakról csak másolat, illetve nem hiteles forrásokból adatolható: 1055>1416: *Cuest* (DHA. 1: 154), +1092/+1274/1399: *Cwesd* ~ *Cuesd* (DHA. 1: 282). Helynévtárában CSÁNKI szintén két *Kövesd* nevű helyet — 1093: Villa *Cuesd* et (alia) villa *Cuesd* iuxta Sopok (Cs. 3: 74) — említ az egykori Zala megyében, azt azonban nem tudjuk megállapítani, hogy melyik településhez tartoznak az általa idézett 14–15. századi helynévi adatok (vö. 1325: *Kuesd*, 1372: *Kwesd*, 1410: *Kuvesd*, Cs. 3: 74). Az Aszófő szomszédságában fekvő *Kövesd* falunak nagy valószínűséggel utolsó említése 1542-ből való (*Kewesd* formában), amikor felégették, és teljesen pusztá lett (VeMHtL. 2: 263). Ezután már csak pusztaként (1600: *Keöves*, VeMHtL. 2: 263) fordul elő az oklevelekben. A 18–19. századi térképeken sem találjuk az egykori település helyét (vö. MTHt. ZM., EKFT., GÖRÖG, LIPSZKY Mappa, MKFT., HKFT.).

Az összeírásban említett *Kövesd*-en kívül a Balatonfüredtől északkeletre lévő mai Csopak település mellett is létezett egykor egy *Kövesd*, a későbbi *Balatonkövesd* település, amelyet 1940-ben Csopakhoz csatoltak (VeMFN. 4: 422). A mai helynévállományban Csopakon említett mikrotoponimák is ennek a falunak az emlékét őrzik: *Kövesdi-erdő*, *Kövesdi-kerték*, *Kövesdi-szöllőhegy* (VeMFN. 4: 424, 425, 428). A későbbi *Balatonkövesd* első említése nem hiteles forrásokból adatható: +1082/1388/1520: *Kuesd* ~ *Kwesd* ~ *Kvesd* (DHA. 1: 238),¹ +1092/+1274/1399: *Cwesd* (DHA. 1: 282), s később a 18–19. századi térképeken is feltűnik: 1773–1808, 1802–1811, 1806: *Köves* (MTHt. ZM., GÖRÖG, LIPSZKY Mappa), 1782–1785: *Köwes* (EKFT.), 1819–1869, 1869–1887: *Kövesd* (MKFT., HKFT.). Pontos adatokat nem ismerünk arra vonatkozóan, hogy a középkorban a két viszonylag közeli, azonos nevű *Kövesd* települést hogyan különböztették meg egymástól. A Veszprém megye mai helynévanyagát tartalmazó kötet viszont Csopak településnél említ egy 1850 körüli *Nemeskövesd* adatot (VeMFN. 4: 422), s talán ezzel a jelzői előtaggal való megkülönböztetéssel élhettek a középkorban is, amelyet egyébként gyakran használtak a névazonosság megszüntetésére (lásd ehhez például a FNEsz. *Nemes*- előtaggal álló településneveit).

Településnévi előfordulása mellett a *Kövesd* név az 1211. évi birtokösszeírásban mikrotoponimaként is megjelenik a Duna–Tisza közén, Kolon birtok leírásában („ad monticulum, qui vocatur *Cuest*..., ad alium montem *Cuest*”, PRT. 10: 508). A Tihanyi alapítólevélben ugyancsak feltűnik egy tövéghangzós *cuesti* forma, valamint melléknévi jelzős szerkezetként — *fekete kumuc*, *fuegnes humuc* mellett — egy *cues humuc* nevű hely (SZENTGYÖRGYI 2010: 27). Az 1055. évi alapítólevél és az 1211. évi összeírás megfelelő szövegrészletét összevetve és talajtérképeket is felhasználva GYÖRFFY GYÖRGY nagy pontossággal azonosította ezeket a helyeket (1956). Eszerint a Kolon tó nyugati partja menti sötétebb színű, tözegecs homoktalajt jelölhette az alapítólevélben elsőnek említett *fekete kumuc*, ettől nyugatra egy nagyobb száraz futóhomokhegy található, amelyet az 1211. évi leírás „ad montem sabulosum”-nak mond (PRT. 10: 508): ez a *fuegnes humuc*-kal azonosítható, míg ettől tovább nyugat felé a határ a két *cuest* nevű helyre ér, ami megfelel az 1055-beli *cues humuc*-nak. A *cuesti* által jelölt hely pedig a Kolon tótól keletre feküdt, GYÖRFFY azonosítása szerint a tóba félsziget-szerűen benyúló partszakaszon lévő halomra értendő (1956: 413). A Kolon birtok leírásában említett *cuest* feltehetőleg nem egy-egy elkülönülten álló homokdombnak (a szöveg szerint: *monticulus* és *mons*) a neve, ugyanis a leírás közeli-nek mondja őket, amelyeket csak egy harmadik domb („ad monticulum tercium”, PRT. 10: 508) választ el egymástól: a szinte szomszédos dombok viszont nem viselhették külön-külön ugyanazt a nevet. HOFFMANN ISTVÁN azonban azt sem

¹ A DHA. az +1082/1388/1520-ból való adatot ugyan nem a Csopak melletti *Kövesd*-del azonosítja (DHA. 1: 493), az oklevélbeli *Kuesd* ~ *Kwesd* ~ *Kvesd* környezetében szereplő *Chopok* ~ *Chopak* név azonban inkább mégis a Csopak melletti *Kövesd*-re enged következtetni.

tartja valószínűnek, hogy a másfél századdal korábbi *cuesti* jelölést váltva a tó túlsó felére terjedt volna át az idők során. Megítélése szerint az, „hogy a két oklevél három, valójában közeli helynek a neveként ugyanazt a formát használja, arra enged következtetni, hogy a név jelöltje egy kiterjedtebb térség, egy nagyobb határrész lehetett, amelynek jellemző jegye talán éppen a köves (kavicsos) talaja volt, s amelytől néhány kisebb rész éppen ebben a vonatkozásban különbözhetett, és kaphatta meg ennek megfelelően a *fekete kumuc* és a *fuegnes humuc* nevet” (HOFFMANN 2010: 196).

Az összeírásban szereplő *Cuest* településnév metonimikusan jöhetett létre egy ugyanilyen alakú, talajminőségre utaló határrésznévből. Mint láttuk, ilyen szerepben a *Cuest* az oklevélben szintén megjelenik, egy a Kolon tóhoz közeli terület neveként. A *-st(i)*, *-sd(i)* képzőbokor ugyanis elsősorban természeti nevek alkotásában játszott fontos szerepet, amire abból következtethetünk, hogy főként állatokat és növényeket jelölő szavakhoz (*Hodosd*, *Ölyüsd*, *Egresd*, *Füzesd*, *Mogyorósd*, *Nádasd*, KMHsz. 1.), valamint földrajzi köznevekhez és anyagnevekhez (*Berkesd*, *Kövesd*, KMHsz. 1.) kapcsolódott. Azt, hogy a *-st(i)*, *-sd(i)* képzős nevek az ómagyar korban már döntően települést jelölnek, HOFFMANN ISTVÁN nemcsak a metonimikus névátvitellel magyarázza, hanem azzal is, hogy a *-st(i)*, *-sd(i)* képzőbokor használata fokozatosan kiterjedt a településnevek alkotására is (2010: 198).

4. *Eurmenes* [eürményes, örményes]

A tihanyi apátság második birtokaként a volt Zala, ma Veszprém megyei *Örvényes* település neve szerepel: „in villa *Eurmenes*” (PRT. 10: 504). A település első eredeti oklevélbeli említése a Tihanyi összeírásból való, korábról csak másolati, illetve nem hiteles forrásokból adatolható: szerepel a Tihanyi alapítólevél interpolált változatában, 1055>1416: *Eurmenis* (DHA. 1: 154) és a Szent László korára hamisított oklevélben, +1092/+1274/1399: *Ermenes* (DHA. 1: 282). Ugyanilyen alakban később többször is előfordul az oklevelekben: 1255: *Eurmenus*, 1337: *Ewrmenus*, 1410: *Ewrmenes*, 1427: *Wrmenes* (Cs. 3: 88), 1505: *Ermynesth* (VeMHtL. 2: 314). Az *Örvényes* alak a 16. század második felétől tűnik fel: 1542: *Erwenes*, 1548: *Ewrwenyes*, 1564: *Ervenyes* (VeMHtL. 2: 314), és ezt a változatot találjuk a 18–19. századi térképeken is: 1773–1808, 1782–1785, 1802–1811, 1806, 1819–1869, 1869–1887: *Örvényes* (MTHt. ZM., EKFT., GÖRÖG, LIPSZKY Mappa, MKFT., HKFT.). A fent idézett adatok azt bizonyítják, hogy az elsődleges helynévi forma az *Örményes* lehetett (vö. még FNESz. *Örvényes*), amelyet a 16. század folyamán felváltott az *Örvényes* változat. Az *örmény* ~ *örvény* szavaknak a mai helynevekben való előfordulását vizsgálva ugyancsak azt állapíthatjuk meg, hogy az *örvény* gyakrabban szerepel a környék (Veszprém és Somogy megye) helynévanyagában (VeMFN. 4: 664, SMFN. 1065).

Örvényes település nevét a lakosság kétféleképpen magyarázza: egyrészt a 'malom' jelentésből származtatja, tudniillik, hogy négy malom örölte itt a környék gabonáját — ezek meglétét régészeti kutatások is bizonyítják (VeMRT. 2: 153) —, másrészt a 'vízforgás, forgó' értelmezést adja azzal összefüggésben, hogy az Aszófő és Örvényes közötti kis öbölben a nyári viharok után örvénylik a víz (VeMFN. 4: 472). A TESz. szintén többféle jelentést tulajdonít az *örmény* ~ *örvény* szónak: 'vízforgás, forgó', 'egyfajta növény, örménygyökér', 'malom', 'forgószerű'. A TESz. és az EWUng. is kérdőjellel veszi fel az 1211-es adatot az *örvény* címszó alá, és 'vízforgás, forgó' jelentésűnek tartja. ERDÉLYI LÁSZLÓ véleménye szerint az *Örményes* ~ *Örvényes* név a Balaton-parti erős kanyarulatnál függ össze (PRT. 10: 272). NEMES MAGDOLNA rámutatott arra, hogy az *örvény* 'folyószakasz, ahol lefelé szívó hatású, gyors forgó mozgás keletkezik' földrajzi köznév igen gyakran előfordul *örmény*-ként a mai nyelvjárásokban (2005: 149–150). RÁCZ ANITA a Bihar megyei *Örvényes* településekkel kapcsolatban csupán a 'vízforgás, forgó' jelentést vette számításba, amely a falvak folyó menti elhelyezkedésére utalt (2007: 213). BÁTKY ZSIGMOND az *Örményes* helyneveket vizsgálva megállapította, hogy „e helyneveink mint falunevek csak egyes esetekben kapcsolatosak a víziörvénnyel, ill. halászhellyel, legtöbbször pedig az örléssel, örlőkövel, örmény-malommal” (1927: 217). A balatoni *Örményes* név véleménye szerint végső soron a 'malom' jelentésből származtatható, ugyanis a Balatonnak ezen az oldalán mindig vágtak követ malomnak, épületnek. Munkájában idézte az 1090 tájáról a tihanyi Valk birtokról származó legrégibb malomra vonatkozó adatot, amellyel összefüggésben a szomszéd *Örményes*-t is említették (1927: 216). BÁTKY Karácsonyi véleményét is felidézve úgy vélte, hogy az *örményes* nem malmos helyet, hanem örményköveket tartalmazó, ilyenek fejtésére alkalmas helyet jelöl. A Balaton melletti *Örményes*-hez hasonlóan a Bihar megyei *Kövesd* szomszédságában lévő *Örvénd* települést szintén malomkőtermelő-helynek tekintette, ahol hasznos követ vágnak, fejtenek, bányásznak, s ennek bizonyítékeként a környékbeli „köves” helyneveket említette (BÁTKY 1927: 218–219). KISS LAJOS megítélése szerint a 'malom' jelentés játszott szerepet a Balatonhoz közeli településnév létrejöttében, de nem veti el a 'vízforgás, forgó' értelmezést sem (FNESz. *Örvényes*).

A fentebb említett elképzelések alapján úgy gondolom, hogy a Tihanyi összeírásban szereplő *Örményes* helynév létrejöttében az *örmény* ~ *örvény* 'malom' jelentés játszhatott leginkább szerepet, s amint korábban azt említettem, a malmok meglétét régészeti kutatások bizonyítják. A Tihanyi alapítólevél interpolált változata (1055>1416) udvarnokok, szolgálók, jobbágyok és szőlőművelők mellett öt malomról is említést tesz Örményes településen. A szomszédos *Kövesd* falu neve (*Cuest*, PRT. 10: 504) pedig akár az 'örményköveket tartalmazó, ilyenek fejtésére alkalmas hely' értelmezésre vonatkozó elgondolást is támogathatja. Ugyanakkor az *örvény* 'vízforgás, forgó' jelentésben előkerül az 1211. évi öz-

szeírás egy másik helynévi szórványában: „ultra stagnum, quod dicitur Euren” (PRT. 10: 510). Az *Örén(y)* víznév az *örény* ’örvény, halászhely’ szóból származik, amelyet idővel az *örvény* főnév magához hasonított (vö. FNESz. *Örvénytő*). Ebben az esetben tehát a helyfajta figyelembe véve (*stagnum*) talán inkább az *örmény* ~ *örvény* ’vízforgás, forgó’ jelentésével számolhatunk.

Megállapíthatjuk továbbá azt is, hogy az *Örményes* ~ *Örvényes* helynevek kialakulásában nem játszott szerepet az *örmény* népnév, amint erre már MELICH JÁNOS is rámutatott: „e régi örmény bevándorlásnak az *Örményes* nevű helyek nem emlékei. E helynevek a m. *örmény* : *örvény*, *örménylik* : *örvénylik* szóval függnek össze” (1909: 301). MELICH az *örmény* szót török jövevényszónak tartotta, amely a honfoglalás táján, esetleg a honfoglalás előtt került nyelvünkbe (1909: 303). BÁRCZI GÉZA véleménye szerint is ugyanannak az *ör-* igei tőnek a származéka, mint az *öröl*, ez pedig valamely török nyelvből való (SzófSz.). A TESz. a közvetlen török származtatást nem tartotta valószínűnek, az ugor egyeztetését tévesnek látta, s az *ör-* igei tő és a *-vény/-mény* deverbális névszóképző összekapcsolásával létrejött szónak tekintette (TESz. *örvény*). D. BARTHA KATALIN emellett arra is felhívta a figyelmet, hogy a *-vány/-vény* képző alakulásának módja, alkotóelemeinek mibenléte erősen vitatott (1958: 85–86).

Az *Örvényes* településnév *-s* helynévképzővel alakult, amelynek szerepe az ellátottságot kifejező és a gyűjtőnévképző funkcióból fejlődhetett ki másodlagosan (vö. SZEGFÜ 1991: 255, BÉNYEI 2010).

5. *Zeus* [szēlēūs ~ szēlōs] ~ *Zeuleus* [szēūlēūs, szēlōs]

Az 1211. évi birtokösszeírásban több helyen ugyanazzal a *Szēlōs* névvel jelezte a település szerepel: „in villa *Zeus*” (12. birtok, PRT. 10: 506), „in villa *Zeuleus* ultra Bocon” (16. birtok, PRT. 10: 507), „in villa *Zeuleus* (*Zeus*) iuxta Balatin” (18. birtok, PRT. 10: 507), „in villa *Zeuleus*” (36. birtok, PRT. 10: 516).

Amint a fentiekből kiderül, a Tihanyi összeírás csupán két *Szēlōs* nevű — a Balaton melletti, illetve a Bakonyon túl fekvő — települést próbál más helyhez való viszonyuk alapján megkülönböztetni, amely a lokalizálásban nagy segítséget nyújt. Az összeírásban a 12. birtokként említett villa *Zeus* és a 36.-ként szereplő villa *Zeuleus* lokalizálásakor azonban nehézségekbe ütközünk. Ez utóbbiról is csupán annyit tudunk, hogy minden szolgálattevőjével és tartozékával együtt a *Horozcueh*-i Szent Miklós egyházához tartozott² (vö. SZENTGYÖRGYI 2009). Az, hogy az oklevél megfogalmazója nem használt semmilyen megkülönböztető jelzőt vagy más viszonyítási pontot a két *Szēlōs* helynév megadásá-

² E faluval kapcsolatban ERDÉLYI LÁSZLÓ megjegyezte, hogy „valószínűleg ő [tudniillik egy Orosz nevű nemes ember, K. É.] adta Kövesd szomszédságában azt a *kis-szēlōsi* birtokot is, amelyet az 1211. évi összeírás *Horozcueh* vagyis *Orosz-köve* Szent Miklós egyházának birtokául említ” (PRT. 10: 136).

kor, talán arra enged következtetni, hogy ugyanazt a települést vagy a településnek a részeit egyaránt jelölhették. Ezt az elképzelést támogatja ERDÉLYI LÁSZLÓ-nak az a birtoklástörténeti alapú elgondolása, amely szerint „e két helyen [tudniillik a 12. és a 36. birtokként, K. É.] említett *Szőlős* falu a mai *Balaton-Kis-Szőlős*nek két része volt oly formán, mint a pannonhalmi apátságnak is volt ugyanegy határban foglalkozás szerint külön épült három *Tömördje*, vagy amint három *Tarjánt* különböztettek meg egy faluban három földesúr szerint” (PRT. 10: 263–264). Veszprém megye régészeti topográfiájában szintén olvashatunk arról, hogy a későbbi *Balatonszőlős* helyén két *Szőlős* nevű falu állhatott: „a 14–15. században két egymástól távolabb eső, majd jelenlegi helyén továbbélő települést tételezhetünk fel *Szőlősön*” (VeMRT. 2: 56). A 14–15. században *Szőlős* területe tehát birtoklás alapján két részre oszlott: az egyikben a veszprémi káptalan jobbágysai laktak, a másikban pedig a veszprémi egyházé és a tihanyi kolostoré (VeMHtL. 2: 158). SZENTPÉTERY IMRE az almádi monostor 1121. évi alapító oklevelét vizsgálva megállapította, hogy a *Pécsely* mellett említett *Zeuleus* (1121/1420: in loco, qui dicitur *Zeuleus*, DHA. 1: 413) *Balaton-kis-szöllős*-sel azonos (1927: 369). A település első említései csak másolati, illetve nem hiteles forrásokból adathatók: +1024/+1339/1350: *Zeuleus* prope aquam Balatim ~ Balatin (DHA. 1: 102), 1055>1416, +1082/1343, +1092/+1274/1399: *Zeules* (DHA. 1: 154, 230, 282), +1082/1388/1520: *Scēlēus* ~ *Sceleus* (DHA. 1: 239), később 1121/1420: *Zeuleus* (DHA. 1: 413). A falu a 17. század elejéig csakis *Szőlős*-ként szerepel a forrásokban, ekkor tűnik fel mellette a *Kisszőlős* (1635: *Kis Szöllős*, VeMHtL. 2: 157), majd a 18. század első felében vele váltakozva a *Balatonszőlős* (1758: *Balatonszöllős*, de 1837: *Kisszöllős*, VeMHtL. 2: 157) névváltozat. A 18–19. századi térképeken is nyomon követhetjük e névalakok változásait:³ 1773–1808: *Kisszöllős* (MTHt. ZM.), 1782–1885: *Szöllős* (EKFT.), 1802–1811: *Szőlős* (GÖRÖG), 1806: *Szöllős* (LIPSZKY Mappa), 1819–1869: *Szölles* (MKFT.), 1869–1887: *Balaton-Kis Szőlős* (HKFT.). Az a körülmény, hogy a 12. helyen szereplő *Szőlős*-t Tihany környéki birtokok (Aszófő, Kövesd, Füred stb.) mellett említik — s már korábban utaltam arra, hogy az oklevél helynevei nem teljesen szétszórtnak találhatók, hanem néhány nagyobb és több kisebb birtoktestben helyezkednek el —, azt erősíti, hogy valószínűleg Balaton menti településről lehet szó. Ugyanakkor magyarázatra szorul, hogy a 18.-ként előforduló Balaton menti *Szőlős* faluban csupán két szőlőművelőt említ az összeírás. Ezek alapján akár azt is feltételezhetjük, hogy az oklevélíró ezeket az adatokat a 12. helyen megjelenő Balaton-parti *Szöllős* település esetében egyszerűen kifejejtette, s utólag (18.-ként) pótolta. Hasonló, visszatérően szereplő birtokokkal több alka-

³ MEZŐ ANDRÁS úgy gondolta, hogy korábban a Zala megyei *Balaton-Kis-Szöllős* névből — amely a település viszonylagos méretére utalt —, a második jelző elhagyásával jött létre 1902-ben a *Balatonszöllős* helynév (1982: 238, vö. FNESz. *Balatonszöllős*).

lommal is találkozhatunk az oklevélben (például *Aszófő, Dörgicse, Csősz, Türk, Szántó* esetében). Ugyanakkor ERDÉLYI LÁSZLÓ a 18. birtokként említett *Zeuleus ~ Zeleus* (iuxta *Balatin*) helynévnek a mai *Kővágóörs*-sel való azonosítását is felvetette (PRT. 10: 282–283). Véleménye szerint a *Fülöp* település után említett két szőlőműves család által munkált *Szőlős* falu előbb az ugyancsak két házzal rendelkező *Szőlős-Örs*-ként (+1092/+1274/1399: *Zelesvrs ~ Zeleusurs*, DHA. 1: 282–283), majd *Örs-Kál*-ként (1267: *Vrskaal*, 1358: *Wrskal*, PRT. 10: 526, 556) fordul elő a forrásokban, később azonban nyoma vész e birtoknak, de a 17. században feltűnik a *Kővágó-Örs* (1645: *Kouago Ers*, PRT. 10: 794) helynév. E lokalizálásra azonban nincsenek bizonyító érvei, és a mai helynévanyagot tartalmazó gyűjtemények, régészeti topográfiák sem utalnak e helyek közötti kapcsolatra.

Viszonylag jól lokalizálható a 16. helyen szereplő *Zeuleus* (ultra *Bocon*) település, amely a mai *Somlós*-sel azonos. Ennek a településnek az első adatai szintén csak másolati, illetve nem hiteles forrásokból származnak: 1055>1416: *Zeules inter aliam villam Zeules et Vasarhel* (DHA. 1: 155), +1092/+1274/1399: *Zeules inter villas Vasarhel et Zeules* (DHA. 1: 154, 230, 282). Mind a Tihanyi alapítólevél interpolált változata, mind pedig a Szent László korára hamisított oklevél (*Somló*)*Szőlős* település pontos lokalizálását adja: (*Somló*)*Szőlős* (*Somló*)*Vásárhely* és egy másik *Szőlős* (a mai *Kisszőlős*) között található. A 18–19. századi térképek szintén támogatják azt a helymeghatározást, miszerint a mai *Kisszőlős* településtől (1773–1808: *Kisszőlős*, MTHt. VeM.; 1782–1785, 1802–1811: *Kis-Szőlős*, EKFT., GÖRÖG; 1806: *Kis Szöllös*, LIPSZKY Mappa; 1819–1869: *Kis Szölös*, MKFT.; 1869–1887: *Kis-Szölös*, HKFT.) délkeletre találjuk a mai *Somlós*-szőlős, korábban *Nagyszőlős* települést (1773–1808: *Nagyszőlős*, MTHt. VeM.; 1782–1785, 1802–1811, 1869–1887: *Nagy Szölös*, EKFT., GÖRÖG, HKFT.; 1806: *Nagy Szöllös*, LIPSZKY Mappa; 1819–1869: *Nagy Szölös*, MKFT.; vö. még VeMRT. 3: 197).

A *Szőlős* helynév a *szőlő* növénynévnek az -s képzős főnévi származékából alakult metonímiával. Az elnevezésnek a *szőlős* 'szőlőművelő' foglalkozásnév az alapja (vö. FNEsz. *Alsószőlős*). Erre a körülményre olykor maguk az oklevelek is utalnak: az almádi monostor alapítólevelében például arról van szó, hogy *Szőlős* (a későbbi *Balatonszőlős*) településen szőlősök éltek (1121/1420: in loco, qui dicitur *Zeuleus*, vineas II cum totidem cultoribus, SZENTPÉTERY 1927: 364). Ugyanezt bizonyítja a Tihanyi összeírás is, hiszen a 18. birtokként szereplő *Szőlős* településen két szőlőművelőt említ (1211: in villa *Zeuleus* (*Zealeus*) iuxta *Balatin duo vinitores sunt ecclesie*, PRT. 10: 507). A *szőlős* foglalkozásnévből személynév is létrejött, az 1211. évi oklevél például Szántó faluban említ egy *Szőlős* nevű udvarnokot (*Zeuleus*, PRT. 10: 515).

KOVÁCS ÉVA

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA (1951): *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- D. BARTHA KATALIN (1958): *Magyar történeti szóalaktan 2. (A magyar szóképzés története)*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÁTKY ZSIGMOND (1927): *Örmény, Örményes*. *Magyar Nyelv* 23: 215–219.
- BÉNYEI ÁGNES (2010): Az -s képző szerepe helyneveinkben. In: P. LAKATOS ILONA–PETHŐ JÓZSEF szerk.: *Elméletek és módszerek 2. A Nyíregyházi Főiskola Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének Kiadványai*. Nyíregyháza. 9–17.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ (1890–1913): *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. 1–3., 5. Budapest.
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY szerk. (1992): *Diplomata Hungariae Antiquissima 1*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- EKFT. = *Az első katonai felmérés. A Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelbontású színes térképszelvényen. (1782–85)*. Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2004.
- EWUng. = BENKŐ LORÁND főszerk. (1993–1995): *Etymologisches Wörterbuch Ungarischen*. 1–2. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FNESz. = KISS LAJOS (1988): *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. 1–2. Negyedik, javított és bővített kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GÖRÖG = *Magyar Átlás az az Magyar, Horvát, és Tót országok vármegyéji, 's szabad kerületei és a' határ-őrző katonaság' vidékeinek közönséges és különös táblái*. Közre botsátotta: GÖRÖG DEMETER, folytatta és végezte MÁRTON JÓSEF. Viennae, 1802–1811.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2008): Folyóvíznevekből alakult településnevek. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk.: *Név és valóság. (A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai)*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 142–148.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2011): *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 20. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1956): A tihanyi alapítólevél földrajzinév-azonosításaihoz. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND szerk.: *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 407–415.
- HKFT. = *A harmadik katonai felmérés. 1869–1887. A Magyar Szent Korona Országai. (1 : 25.000)*. Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2007.
- HOFFMANN ISTVÁN (2010): *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KISS LAJOS (1997): Korai magyar helységnévtípusok. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk.: *Honfoglalás és nyelvészet*. Budapest, Balassi Kiadó. 177–185.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. (2005): *Korai magyar helynévszótár. 1000–1350. 1. (Abaúj–Csongrád vármegye)*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.

- KOVÁCS ÉVA (2011): A Tihanyi összeírás helynévi szórványainak névrendszertani tanulmányáról. In: HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA szerk.: *Helynévtörténeti Tanulmányok* 6. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. Megjelentetés alatt.
- LIPSZKY Mappa = LIPSZKY, JOANNES (1806): *Mappa generalis regni Hungariae*. Pesthini.
- MELICH JÁNOS (1909): Néhány magyar népnévről. *Magyar Nyelv* 5: 292–303.
- MEZŐ ANDRÁS (1982): *A magyar hivatalos helységnévadás*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MKFT. = *A második katonai felmérés. A Magyar Királyság és a Temesi bánság nagyfelbontású, színes térképei. (1819–69)*. Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2005.
- MTHt. VeM. = SZASZKÓNÉ DR. SIN ARANKA szerk. (1994): *Magyarország történeti helységnévtára. (Veszprém megye 1773–1808)*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- MTHt. ZM. = SZASZKÓNÉ DR. SIN ARANKA–BREINERNÉ VARGA ILDIKÓ szerk. (1996): *Magyarország történeti helységnévtára. Zala megye 1. (1773–1808)*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- NEMES MAGDOLNA (2005b): *A földrajzi köznevek szótára*. (Doktori értekezés melléklete). Debrecen.
- NYÍRI ANTAL (1978): Az *aszó*-ról szóló szófejtési kísérletek és azok módszertani tanulmányai. *Magyar Nyelv* 74: 163–175.
- NYÍRI ANTAL (1979): Az *aszó*, *asszu* eredete, hang- és alaktörténete. *Magyar Nyelv* 75: 147–162.
- OkISz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA (1902–1906): *Magyar Oklevél-szótár. (Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz)*. Budapest.
- PRT. = ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC szerk. (1912–1916): *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története*. 1–12. Budapest.
- RÁCZ ANITA (2007): *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névtárhivatal Kiadványai 12. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- RESZEGI KATALIN (2011): *Hegynevek a középkori Magyarországon*. A Magyar Névtárhivatal Kiadványai 21. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- SMFN. = PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF szerk. (1974): *Somogy megye földrajzi nevei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZEGFÜ MÁRIA (1991): A névszóképzés. In: BENKŐ LORÁND főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. (A korai ómagyar kor és előzményei)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 188–258.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2009): *A Tihanyi összeírás (1211) fordítása*. (Kézirat). URL: <http://mnytud.arts.unideb.hu/kiallitas/to.html>. (2010. 12. 12.).
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2010): A Tihanyi alapítólevél szövege. Betűhív átírás és magyar fordítás. In: HOFFMANN ISTVÁN: *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névtárhivatal Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 21–38.
- SZENTPÉTERY IMRE (1927): Az almádi monostor alapító oklevele II. István korából. *Magyar Nyelv* 23: 360–370.

- SzófSz. = BÁRCZI GÉZA (1941): *Magyar szófejtő szótár*. Budapest. Változatlan utánnymás: Budapest, 1991.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk. (1967–1984): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 1–3., 4. Mutató. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TÓTH VALÉRIA (2001): *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- TÓTH VALÉRIA (2008): *Településnevek változástipológiája*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 14. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- VeMFN. 4. = BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC–VARGA MÁRIA szerk. (2000): *Veszprém megye földrajzi nevei 4. (A Veszprémi járás)*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 194. Budapest.
- VeMHL. 2. = KOVACSICS JÓZSEF szerk. (1988): *Veszprém megye helytörténeti lexikona* 2. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- VeMRT. 2. = ÉRI ISTVÁN–KELEMEN MÁRTA–NÉMETH PÉTER–TORMA ISTVÁN (1969): *Veszprém megye régészeti topográfiája 2. (A Veszprémi járás)*. A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének Kiadványai. Budapest.
- VeMRT. 3. = BAKAY KORNÉL–KALICZ NÁNDOR–SÁGI KÁROLY (1970): *Veszprém megye régészeti topográfiája 3. (A Devecseri és Sümegi járás)*. A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének Kiadványai. Budapest.